

УДК 930(470)"20":[94(100:470):355.277.7"1939/1945"]

Доля радянських військовополонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії

Суховерська Ірина Іванівна

У статті охарактеризовано найважливіші тенденції наукового трактування проблеми радянських військовополонених в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії, визначено головні ідеї та методи дослідження ролі та місця радянських військовополонених у воєнний час, окреслено обставини, які впливали на процес історичного дослідження та його результати, зокрема вплив державної політики пам'яті Росії, розглянуто зміни, які відбулися у дослідженні долі радянських військовополонених в роки Другої світової війни після розпаду Радянського Союзу. Певну увагу зосереджено на аналізі перспективи наукових розвідок у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Ключові слова: сучасна російська історіографія, Друга світова війна, радянські військовополонені, державна політика пам'яті.

Суховерская Ирина Ивановна. Судьба советских военнопленных в годы Второй мировой войны в дискурсе современной российской историографии.

В статье охарактеризованы важнейшие тенденции научной трактовки проблемы советских военнопленных в годы Второй мировой войны в современной российской историографии, определены главные идеи и методы исследования роли и места советских военнопленных в военное время, определены обстоятельства, которые влияли на процесс исторического исследования и его результаты, в частности влияние государственной политики памяти России, рассмотрены изменения, которые произошли в исследовании судьбы советских военнопленных в годы Второй мировой войны после распада Советского Союза. Уделено определенное внимание анализу перспективы научных исследований в этом сегменте фундаментальных исследований.

Ключевые слова: современная российская историография, Вторая мировая война, советские военнопленные, государственная политика памяти.

Iryna Sukhoverska. Fate of Soviet Prisoners of War in the years of the Second World War in the Discourse of Modern Russian Historiography.

The article describes the most important trends of scientific interpretation of problem of Soviet prisoners of war in the years of the Second World War in contemporary Russian historiography, identifies the main ideas and methods for studying the role and place of Soviet prisoners of war in wartime, outlining circumstances that influenced the process of historical research and its results, in particular the influence of the state policy of memory of Russia reviewed the changes that took place in the study of the fate of Soviet prisoners of war during the Second World War after the collapse of the Soviet Union. Certain attention is focused on analyzing the prospects of scientific research in this segment of fundamental research.

Key words: modern Russian historiography, Second World War, Soviet prisoners of war, state policy of memory.

Сучасна російська історіографія Другої світової війни зазнала значних змін, пов'язаних із збагаченням російської історичної науки надбанням світової історіографії, здобутками «архівної революції», розширенням проблемного поля та джерельної бази історичного дослідження. У наукових студіях, присвячених подіям Другої світової війни, російські історики розпочали комплексне дослідження різноманітних аспектів військового протистояння, зокрема тих, які були під своєрідним табу у радянській історіографії, здійснивши спробу подолання політичних та ідеологічних бар'єрів. Однак дана проблема залишилася однією з найбільш політизованих тем у сучасній російській історичній науці, враховуючи необхідність побудови позитивного іміджу історії держави та вплив радянської спадщини, де інформація про радянських військовополонених у роки Другої світової війни зовсім не вписувалася в конструйовані владою переможні реалії та героїчні вчинки воєнного часу. У зв'язку з цим тривалий час російські історики вважали за краще не писати про долю радянських військовополонених періоду Другої світової війни, оскільки інформація про радянських військовополонених та депортованих осіб відносилась до державних таємниць, а самі полонені солдати Червоної армії, стали забутими жертвами війни.

Дослідження проблеми радянських військовополонених у роки Другої світової війни почали становити науковий інтерес серед російських істориків ще у роки перебудови, коли було зроблено перші спроби вивчення цієї теми. Однак тільки після розпаду СРСР російська історіографія накопичила значний досвід у вивченні проблеми ролі та місця військовополонених в роки Другої світової війни, хоча у російській історіографії відсутнє системне дослідження історіографічного характеру, присвячене цій проблематиці. Особливо дискусійними постали питання про підписання

СРСР міжнародних конвенцій про поводження з військовополоненими і ставлення до них з боку радянського та німецького військово-політичного керівництва, Червоного Хреста, а також становище радянських військовослужбовців в нацистському полоні, їхнього правового статусу. Дослідженням долі радянських військовополонених в роки війни займаються російські історики К. Александров [1], М. Ерін [4], В. Земсков [5], П. Полян [8], М. Семіряга [9; 10], Б. Хавкін [13] та інші, які використовують здобутки радянської історіографії та методологічні підходи зарубіжних колег. Вони вивчали такі аспекти проблеми, як джерельну базу дослідження теми, радянський досвід у вивченні теми і сконструйовані на його основі результати дослідження, присвячені чисельності радянських військовополонених в роки Другої світової війни, військового колабораціонізму та репатріація полонених у післявоєнний період. Однак поза увагою дослідників залишилися проблеми вивчення побуту радянських військовополонених та їхнього психологічного стану; характеристики міжнародних конвенцій, які обумовлювали правовий статус радянських військовополонених, та умов перебування в полоні; аналізу долі радянських військовополонених після репатріації. Багато публікацій, присвячених цим питанням, представлені лише у вигляді тез і невеликих статей з однобічною подачею матеріалу, а також відсутні наукові розвідки, присвячені історіографічному аналізу зазначеної проблематики немає досі.

Мета статті – охарактеризувати найважливіші тенденції наукового дослідження проблеми радянських військовополонених в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії та простежити зміни, які відбулися у її трактуванні російськими істориками, визначити вплив державної політики пам'яті Росії, радянської та західноєвропейської історіографії на процес його створення.

Сучасні історичні дослідження, присвячені проблемі полону радянських солдатів в роки Другої світової війни, включили в себе дослідницький досвід радянської історичної науки та сучасні підходи західної історіографії, а до їхнього вивчення долучилися політики та журналісти. Взаємодія дослідницького досвіду радянської історіографії та впровадження нових підходів до вивчення глобальних війн вплинула на розвиток історичних досліджень та спровокувала дискусію серед російських науковців, на яку особливий вплив мала і продовжує мати державна політика пам'яті. Завдяки концептуальним засадам державної політики пам'яті було створено ідеологічні рамки наукового пізнання проблеми долі радянських військовополонених. Офіційну версію очікуваних результатів дослідження репрезентував шкільний наратив, який виступив вказівником напрямку розвитку історичних досліджень, присвячених цій проблемі. Образ радянських військовополонених у шкільних підручниках зображено як універ-

сальну тенденцію воєнного часу, яку розглянуто на прикладі діяльності Російської визвольної армії під командуванням генерала О. Власова. На сторінках шкільного наративу він постає як зрадник і на основі виключно його образу висвітлено причини полону радянських військовополонених, мотиви військового колабораціонізму та будні полонених солдатів [2, с. 198]. Таким чином, історичне знання про життя радянських військовополонених у російському шкільному наративі вирване із загального контексту історії Другої світової війни і сформульоване на основі суб'єктивних та неналежно обґрунтованих конструкцій істориків задля збереження радянських традицій трактування проблеми колабораціонізму. Водночас, напрям та зміст історичних досліджень російських науковців, які змушені орієнтуватись на шкільний наратив, зазнав змін, оскільки вони спробували інтегрувати результати дослідження радянської та західної історіографій проблеми колабораціонізму та життя радянських військовополонених.

Радянська історіографія не одразу розпочала вивчення проблеми радянських військовополонених. У повоєнний час, до 1949 р., про проблеми полону на сторінках періодичних видань намагались не згадувати. Лише на початку 1950-х років були проведені дослідження радянських юристів А. Амеліна, А. Полторака, П. Ромашкіна, які охарактеризували категорії міжнародного військового права з юридичної точки зору, де в тій чи іншій формі були розглянуті питання полону. Істотно проблема радянських військовополонених була досліджена у низці збірників матеріалів Нюрнберзького процесу. Однак ці дослідження були фрагментарними, безсистемними та ідеологічно зумовленими [13].

Перегляд радянських традицій трактування військовополонених солдатів у роки Другої світової війни розпочався у жовтні 1991 р., коли вперше був прийнятий закон Російської Федерації «Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх військовополонених та цивільних осіб, репатрійованих в період Великої вітчизняної війни та післявоєнний період», який юридично повністю реабілітував полонених солдатів. Прийняття цього закону стало каталізатором обговорення на сторінках фахових журналів трагічної долі радянських військовополонених. Російські історичні журнали розпочали публікувати архівні матеріали, виходили друком фахові дослідження російських істориків та перекладені дослідження іноземних фахівців, активно організовували конференції. «Воєно-історичний журнал» одним з перших розпочав публікувати уривки з книги К. Штрайта «Вони нам не товариші» у 1992, 1993 і 1994 роках [15]. У грудні 1994 р. Комісія при президенті Російської Федерації з реабілітації жертв політичних репресій на своєму засіданні розглянула матеріали, які розкривали сутність масових репресій щодо військовополонених і репатрійованих осіб, а вже у 1996 р. комісія опублікувала матеріали своєї

роботи, які розділені на шість розділів, де містяться не лише фактичні і статистичні дані, а й оцінки. Комісія визнала, що сталінське керівництво винищувало радянських військовополонених, а жорстоке ставлення до репатрійованих зберіглося й після війни. Водночас, у цих публікаціях російських істориків одразу виникло декілька суперечливих питань, серед яких особливо гостро постали проблеми загальної чисельності радянських військовополонених у німецькому полоні та кількості загиблих серед них, масштабів злочинів радянських військовополонених та їхньої співпраці з німцями, взаємовідносин між німцями і радянськими військовополоненими, підписання міжнародних угод та правового статусу військовополонених [4, с. 25].

Одним з найпроблемніших питань стосовно радянських полонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії постає проблема загальної чисельності радянських військовополонених, оскільки відсутній єдиний підхід до методики підрахунку та використання архівних джерел. На сторінках низки фахових видань можна зустріти такі відомості про чисельність військовослужбовців Червоної Армії, що знаходилися в німецькому полоні упродовж всієї війни: 4,0-4,59 млн, 5,2-5,7 млн, 6,0-6,2 млн [3]. Зарубіжні дослідники схильні до цифри 5,7 млн, оскільки вони знаходять відображення в документах штабів німецьких військ. Російські історики не погоджуються з таким показником, наводячи факти, коли німецьке командування відносило до військовополонених цивільних осіб чоловічої статі призовного віку [1]. Офіційні російські джерела схиляються до цифри 4,559 млн осіб, проте в неї не включені партизани, підпільники, особи, що належали до воєнізованих формувань, наркоматів шляхів сполучення, зв'язку, морського і річкового транспорту, цивільної авіації, управлінь оборонного будівництва РНК СРСР і НКВС СРСР, особовий склад народного ополчення, винищувальних загонів і міліції, батальйонів самооборони міст і районів, а також поранені, які перебували в госпіталях на час їх захоплення супротивником. Крім того, російські історики зауважили факт, що облік особового складу Червоної Армії в перші роки війни був налагоджений незадовільно, відомості в Генеральний штаб надходили вкрай нерегулярно. Саме тому відомості про кількість радянських військовополонених не можуть бути остаточними і потребують подальшого вивчення російськими істориками [7].

Не менш заплутаним у російській історіографії залишається питання про смертність бійців і командирів Червоної Армії в німецькому полоні, оскільки в німецьких джерелах наводиться цифра в 3,3 млн загиблих, тобто 58% від усіх полонених, а Надзвичайна державна комісія при РНК СРСР подала іншу цифру – 3,9 млн осіб. Російські історики зауважили, що в це число не увійшли загиблі в Польщі – 808 тис. та Німеччині – 340 тис.,

в інших державах, що в загальному підсумку складає понад 5 млн загиблих радянських військовополонених [11, с. 708]. Немає повної відповіді на це питання і в оглядовому томі «Всеросійської книги пам'яті», де наводяться результати досліджень багатьох пошукових колективів істориків, які займалися цим питанням.

Зіставлення розсекречених документів дозволило російським історикам зробити висновок, що радянських військовополонених було не менше 5 млн осіб, з яких понад 3 млн загинули. На жаль, серед російських істориків немає єдиної думки не тільки про кількість радянських військовополонених в Німеччині, а й іноземних військовополонених в СРСР. Різноманітність числових характеристик засвідчує, наскільки складна в дослідженні проблема полону для російської історіографії, де найгостріше постала не стільки проблема чисельності радянських військовополонених, як їхня співпраця з нацистами [6, с. 158].

Дискусія стосовно визначення терміну «колабораціонізм» у сучасній російській історіографії призвела до застосування більш складної характеристики мотивів військового колабораціонізму. Більшість дослідників схильні вважати, що причини співпраці радянських громадян з нацистами різноманітні – від неприйняття радянського ладу та активної участі у війні на боці супротивника до елементарного прагнення вижити в жорстких умовах полону. Прихильники радянської традиції трактування проблеми колабораціонізму скептично ставляться до тенденції зарубіжній історіографії зображати радянських колабораціоністів як жертв обставин, які були змушені піти на співпрацю з нацистськими окупаційними властями, борючись проти комуністичного режиму; однак вони визнають, що й такий мотив колабораціонізму мав місце [9, с. 23].

Сучасні російські історики, відступивши від радянських кліше, схильні розглядати колабораціонізм радянських громадян як «спосіб виживання під п'ятою окупантів» [10, с. 19]. Вони охарактеризували психологічні мотиви колабораціонізму, серед яких страх перед жорстокістю нацистів, прагнення захистити і врятувати власні сім'ї, вижити у важких умовах полону, зацентрувавши увагу на психологічному тиску окупаційного режиму та нацистській пропаганді, в умовах яких частина радянських солдатів втрачала звичні політичні і моральні орієнтири [13]. На думку російських істориків, за таких обставин більшість військовополонених були залучені до колабораціонізму через нестерпні умови полону, оскільки керівництво СРСР відмовилося від співпраці з Червоним Хрестом та підписання Жевневської конвенції «Про поводження з військовополоненими», що дало привід нацистам не виконувати Конвенцію щодо радянських військовополонених. При цьому П. Полян зауважив, що військовополонені червоноармійці розміщалися в нестерпних умовах, проаналізувавши величезні

масштаби смертності серед радянських вояків [8, с. 198]. Крім того, історики вказали, що полон розглядався радянським законодавством як злочин, оскільки в СРСР було видано Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії від 16 серпня 1941 р. № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї», згідно з яким позиція радянського керівництва прирівнювала всіх полонених до зрадників, підштовхнувши багатьох до вимушеної співпраці з німецькими властями [9, с. 171].

Значну увагу при характеристиці мотивів військового колабораціонізму дослідники приділяли Російській визвольній армії генерала О. Власова, яка розглядалася у радянській історіографії як символ зради. У сучасній російській історіографії дослідники схильні розглядати «власівщину» як політичне явище, що стало результатом низки причин, серед яких були великі невдачі на фронті та страх радянських військовополонених перед розплатою за вимушений полон. Аналіз службової кар'єри О. Власова не дав підстав російським історикам стверджувати, що його співпраця з противником була продуманим і заздалегідь підготовленим кроком. У трактуванні сучасної російської історіографії рішення Власова перейти на бік німців було викликано страхом повторити долю командувача військами Західного фронту генерала Д. Павлова. Саме тому Власов вирішив залучити на свій бік тих радянських солдатів і офіцерів, які мали напружені відносини зі сталінським режимом, і тим «забезпечити собі тепле місце в ієрархії німецького вермахту» [10, с. 22].

Водночас, російські історики намагалися вирішити «проблему Власова» в рамках морально-етичної дилеми про те, ким був насправді генерал – зрадником чи героєм. На думку деяких істориків, які продовжили дотримуватись радянських традицій у трактуванні колабораціонізму, вимушена «стратегія виживання» через співпрацю радянських громадян з ворогом виступила проявом «третьої сили», так званого «антисталінського протесту». За таких умов власівський рух отримав моральне виправдання, не зважаючи на те, що подібне трактування послужило підставою для заперечення правомірності назви «Вітчизняна війна» стосовно війни Радянського Союзу проти нацистської Німеччини та її союзників. На їхню думку, виправдання колабораціонізму призводить до виправдання гітлерівської війни проти СРСР. У цілому більшість російських істориків дійшли згоди, що Власов не був ідейним борцем зі Сталіним аж до полону і перейшов на сторону ворога, рятуючи власне життя [14].

Питання про повернення на батьківщину радянських військовополонених, примусово вивезених до Німеччини громадян СРСР і біженців є одним з найменш вивчених в історичних студіях, оскільки до кінця 1980-х років архівні матеріали з цього питання були засекреченими. Відсутність

джерельної бази і, відповідно, об'єктивної інформації породило навколо нього багато міфів через тенденційний підбір фактів і упереджене їх тлумачення. В даний час дослідники отримали доступ до раніше закритих джерел, серед яких особливе місце посідає документація Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації, Державного Комітету Оборони (ДКО), Управління справами РНК СРСР, Секретаріату НКВС / МВС СРСР, ГУЛАГу, Відділу перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР, Відділу спецпоселень НКВС / МВС СРСР, 9-го управління МГБ СРСР, Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС / МВС СРСР [3].

Першою науковою публікацією, заснованою на матеріалах раніше закритих архівних фондів, стала стаття В. Земскова в журналі «Історія СРСР» (1990) [5, с. 13]. У наступні роки ним опублікована ще низка статей, присвячених цій проблематиці. Активно підключилися до вивчення цієї проблеми й інші російські дослідники, зокрема П. Полян та А. Шевяков, які в концептуальному плані є антиподами: у першого присутня апологетика політики керівництва СРСР; другий, навпаки, схильний кваліфікувати обов'язкову репатріацію як гуманітарний злочин. А. Шевяков розглядає проблему з позицій радянського державника, а П. Полян – більше з позицій правозахисника. Обидва критично ставляться до політики англійців та американців у цьому питанні, але з діаметрально протилежних позицій: П. Полян – вважає, що вони занадто багато передали радянській владі полонених, які не хотіли повертатися до СРСР; на думку А. Шевякова, англійці та американці не всіх таких полонених видали і тим самим допустили утворення нової антирадянської еміграції. Таким чином, проблема репатріації радянських військовополонених залишається дискусійною у сучасній російській історіографії, оскільки залежить від суб'єктивного погляду істориків на моральні орієнтири полону [13].

Отже, в сучасній російській історіографії сформувалися щонайменше два протилежні підходи до вивчення полону радянських військовополонених. Прихильники першого підходу, тобто радянські та частина російських вчених, вважають, що радянське керівництво, на відміну від німецького, керувалося виключно нормами міжнародних конвенцій про військовополонених, а відтак полонені забезпечувалися всім необхідним і саме завдяки такій турботі і опіці з боку Радянського Союзу вдалося врятувати життя і повернути на батьківщину більшість радянських військовослужбовців, не зважаючи на здійснені ними злочини проти держави. У свою чергу, прихильники другого антитоталітарного підходу, тобто зарубіжні дослідники та деякі російські історики, які підтримують їхні погляди, вказують на репресивно-каральний характер системи, яка, на їхнє переконання, була складовою частиною апарату примусу в особі Наркомату

внутрішніх справ, що засвідчують грубі порушення міжнародного права з боку СРСР, свавілля з боку судових і позасудових органів, що супроводжувалися масовою загибеллю радянських військовополонених. Таким чином, політика знищення радянських військовополонених становила не лише головну сутність полону, а й репатріації полонених солдатів. Можна зробити висновок, що результати історичних досліджень прихильників першого підходу засвідчили наявність у їхніх інтерпретаціях образу радянських військовополонених міфів радянського часу, а тема полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни залишилася до кінця незрозумілою, оскільки російські історики не звернули належної уваги на умови військового протистояння та правового статусу полонених осіб, які були незахищені через позицію радянського керівництва стосовно них та відмову підписати міжнародні конвенції, які покращили б умови їхнього перебування в полоні.

Однак розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни прихильників другого підходу переконав в наявності суттєвих позитивних зрушень у її дослідженні, в яких історики намагались сформувану аргументовану картину життя радянських полонених у вирі воєнного часу, їхню співпрацю з ворогом та сприйняття радянським суспільством після війни. Проте, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, необхідно зауважити, що тема Другої світової війни залишається на контролі держави, яка впливає на розвиток російської історіографії, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки, звужуючи можливості наукової діяльності та вивчення долі радянських військовополонених.

Література

1. Александров К. От версии интервью до достоверной статистики / К. Александров // Военно-исторический архив. – 2010. – № 7 (127). – С. 42–72.
2. Данилов А. История России, XX век : Учеб. для 9 кл. общеобразоват. учреждений. / Александр Данилов, Людмила Косулина. – М., 2002.
3. Дембицкий Н. Судьба пленных / Н. Дембицкий // Скепсис. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_1250.html.
4. Ерин М. Российские историки о судьбе советских военнопленных в нацистской Германии / М. Ерин // Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны. – М., 2003. – С. 22-65.

5. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1956 гг.) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 3-13.
6. Кузьминых А. Советский военный плен и интернирование как историографическая проблема / А. Кузьминых // Российская история. – 2012. – № 3. – С. 158–174.
7. Литвиненко В. К науке отношения не имеет. О «подсчетах» боевых потерь в ходе Великой Отечественной войны доктора филологии Бориса Соколова / В. Литвиненко // Скепсис. – Режим доступа: http://sceptsis.net/library/id_1221.html.
8. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М., 2002.
9. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М., 2000.
10. Семиряга М. Судьбы советских военнопленных / М. Семиряга // Вопросы истории. — 1995. - №4. — С. 19-33.
11. Соколов Б. Как подсчитать потери во Второй мировой войне / Б. Соколов // Континент. – 2011. – № 148, т. 2 : Избранное. 1992–2011. – С. 708–716.
12. Тягур М. Советские военнопленные и Женевская конвенция / М. Тягур // СКЕПСИС. – Режим доступа: http://sceptsis.net/library/id_3447.html.
13. Хавкин Б. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература [Электронный ресурс] / Б. Хавкин // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2006. – №1. – Режим доступа: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss5.html>.
14. Хазанов А. О ком скорбеть и кого забыть? (Ре)конструкция коллективной памяти в современной России / А. Хазанов // // Журнал "Историческая экспертиза". – Режим доступа: <http://philologist.livejournal.com/8915279.html>.
15. Штрайт К. Они нам не товарищи // Военно-исторический журнал. – 1992. – №1. – С. 50-58.